

LIETUVIŲ BALTAS IR VOKIEČIŲ WEIß SEMANTINĖ STRUKTŪRA

Grażina ASTRAMSKAITĖ

0. Balta spalva yra achromatinė. Be jos, achromatinės yra taip pat juoda ir pilka. Jų pavadinimų etimologija daugelyje kalbų siejasi su šviesa ir blizgėjimu (*baltas*) arba su šviesos nebuvimu (*juodas*). Seniau šie pavadinimai indoeuropiečių kalbose net nežymėjo konkrečios spalvos, o tik šviesą ir tamsą¹. Tai ypač atsispindi mitologijoje, kur *baltas* – *juodas* simbolizavo šviesą ir tamsą, o dar plačiau – šventumą ir pasaulietiškumą². Taigi semantinė opozicija *baltas*–*juodas* yra platesnės opozicijos *šviesus*–*tamsus* konkretizacija, o ši savo ruožtu įeina į dar platesnę opoziciją *šventas*–*pasaulietiškas*³. Gal būt, todėl pagrindinių achromatinių spalvų pavadinimai išsivysčiusiose kalbose turi gana tikslus ekvivalentus⁴.

Šiame straipsnyje aptariamas vienas spalvos pavadinimo aspektas – reikšmės. Pagrindinis spalvos pavadinimo forma imamas būdvardis, kadangi jis plačiausiai vartojamas, apibūdinant daikto savybę.

Medžiaga lietuvių *baltas* ir vokiečių *weiß* semantinėms struktūroms palyginti buvo renkama iš įvairių žodynų⁵ ir grožinės literatūros.

Lietuvių k. būdvardžio *baltas* tiesioginis ekvivalentas vokiečių kalboje yra *weiß*. Iš surinktų pavyzdžių matyti, kad abu šie žodžiai yra daugiareikšmiai. Reikėjo nustatyti, kurios šių žodžių reikšmės tiesiogiai susijusios su spalva ir įeina į semantinę spalvų lauką, o kurios priklauso kitiems semantiniams laukams.

¹ Žr. H. Paul, Deutsches Wörterbuch, Halle, 1961, p. 732; J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, Bern – München, 1959, p. 118; E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg, 1962, p. 32.

² Žr. В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Славянские языковые моделирующие системы, М., 1965, p. 63–64, 138–140.

³ Ten pat, p. 64.

⁴ Žr. С. Д. Кацнельсон, Содержание слова, значение и обозначение, М.–Л., 1965, p. 82.

⁵ Lietuvių kalbos žodynas (sutr. LKŽ), I–IX, V., 1968–1973; J. u. W. Grimm, Deutsches Wörterbuch (sutr. GDW), Berlin, 1956–1960; G. Wahrig, Deutsches Wörterbuch (sutr. WDW), Gütersloh, 1968; Wörter und Wendungen, Leipzig, 1972; Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, I–III, Berlin, 1968–1970.

1.1. Pirmoji ir pagrindinė būdvardžių *baltas/weiß* reikšmė yra sniego, pieno, kreidos spalva:

báltas, -à – spalva, kuri susidaro atmušant visus regimuosius spindulius, sniego, pieno spalvos (LKŽ, I, 609).

weiß – alle sichtbaren Farben reflektierend (WDW, 3979); seit ahd. Zeit wird besonders der Schnee als rein *weiß* empfunden und gilt daher häufig als Vergleichswort für reinen Farbwert (GDW, XIV, 1181).

Tai galima pailiustruoti šiais pavyzdžiais:

Obelė žydi, balta kaip apsnigta (Rm.).

Zu Hause auf den Feldern da liegt der Schnee so weiß (H. Löns).

Mauruoto liekno viduryje baltesnė už balčiausią sniegą pražydo kažkuomet lelija (K. Bink.).

Schnee fällt. Es fällt ein winzig weißer Flaum (J. R. Becher).

Tvirtas žodžių *baltas/weiß* ryšys su sniegu, pienu, kreida ypač ryškus šiuose palyginimuose:

Baltas kaip sniegas.

Weiß wie der Schnee.

Baltas kaip kreida.

Weiß wie die Kreide.

Baltas kaip pienas.

Weiß wie die Wand.

Vokiečių kalboje palyginimo *baltas kaip pienas* nėra, bet yra sudurtinis būdvardis *milchweiß*, užtat palyginimas *weiß wie die Wand* 'baltas kaip siena' yra labai paplitęs. Šis palyginimas, matyt, atsirado, žmogaus veido spalvą lyginant su kalkiuota ar baltai dažyta siena. *Weiß* šitame palyginime dažnai išleidžiamas, paliekama tik *wie die Wand* (GDW, XII, 1506), pvz., *er wurde wie die Wand* 'jis išbalo'. Šio palyginimo atitikmuo lietuvių k. būtų *baltas kaip drobė*.

Lietuvių *baltas* ir vokiečių *weiß* savo pagrindine reikšme gali jungtis ne tik su daiktavardžiais *pienas, sniegas, kreida*, bet ir su daugeliu kitų. Šiais žodžiais dažnai žymimi a) dantys:

Iš jo iššieptos burnos kyšojo dantys, balti ir ilgi (P. Cv.).

Er selbst hatte tadellos weiße, ganz gesunde Zähne (H. Böll).

b) augalai ir atskiros jų dalys (žiedai, žievė, šaknys ir pan.):

Baltos lelijos dulsiai kvėpia (Ėr.).

Zur Lust wollte ich haben weiße Lilien (Schupp.).

[sižiūrėdavo į sodelį, besidengiantį baltomis žiedų kupetomis (J. Avyž.).

...in dem weißen Blütenbaume... (Becker).

*Piaunuke auga aukšti juodalksniai
ir balti berželiai (Žem.).*

*Šaknis balta išsisklaidžiusi ir dirg-
snėta (S. Dauk.).*

c) įvairūs audeklai ir rūbai:

*Jai pasirodė, kad ji matanti aną
merginą su balta skrybėle (I. Simon.).*

*Ji ištraukė iš spintos gražiai iš-
laidytą baltą ir švarią paklodę (M.
Sluck.).*

d) debesys, putos, kiti gamtos reiškiniai:

*Tamsios gelmės, baltos putos, ošia
vandenėlis (Tautosaka).*

*Ties manimi mėlynėj amžinoj plas-
nojo baltas debesynas (B. Sruoga).*

Dėl vietos stokos pavyzdžiai su kitais daiktavardžiais čia nepateikiami. Tokių pavyzdžių yra labai daug, nes šie būdvardžiai gali jungtis su daugybe daiktavardžių. Tvirtas semantinis ryšys su sniegu atsispindi taip pat vokiečių k. frazeologizme *der weiße Tod*, reiškiančiame mirtį sniege⁶: *Vielleicht wissen schon manche....*, daß der Ausdruck aus meinem Roman „*Der weiße Tod*“ stammt (R. Stratz).

1.2. Būdvardžiai *baltas/weiß* reiškia 'šviesus, kone pieno, sniego spalvos':

*Taurimienės veidas baltas, lyg
iš pieno trauktas (I. Simon.).*

*Sie ist weiß, niedlich, fettlich
(Goethe).*

Kalbant apie veidą, būdvardžiai *baltas/weiß* šita reikšme dažnai stovi kartu su būdvardžiu *raudonas*, o tai itin pabrėžia sveikumą (būdvardis *raudonas* čia dažniausiai žymi skruostų spalvą):

*Aš pas savo motinėlą balta bė
raudona (Gl.).*

*Ursel: ich bin schön, rot und
weiß (Chr. Reuter).*

Kitas būdvardžių *baltas/weiß* reikšmės atspalvis junginiuose su žodžiais, žyminčiais veidą, skruostus, yra 'išbalęs, išblyškęs', vok. *blaß, bleich*:

*Ligonė balta, gyva nabašnikė –
kaulų krūvutė (Skr.).*

*Zwei Männer führten die Mutter.
Sie war weiß und hatte die Augen
geschlossen. Friedrich meinte, sie sei
tot (A. Droste – Hülshoff).*

⁶ J.u.W Grimm, min. veik., p. 1181.

Tavo mergaitė pro mėlynį balta ...eine der allerschönsten Frauen,
(Skr.). *so weiß und so zart...* (Fortunatus).

Ši būdvardžio *baltas* reikšmės atspalvį, patvirtina ir išvestinis veiksmažodis *išbalti* 'pasidaryti baltam' (LKŽ, I, 614). Vokiečių kalboje atitinkama reikšmė vartojamas veiksmažodis *erbleichen* iš sinonimo *bleich*.

Junginiuose su kitų kūno dalių pavadinimais būdvardžiai *baltas/weiß* reiškia 'šviesus, neįdeges', bet dažniausiai simbolizuoja grožį, švelnumą:

Ant balto kaklo gintaro šniūrelis Laß deine kleinen Arme spielen,
(Jušk. d.). *um die weißen Schultern fühlen* (Gottsched).

O mėnesienoje palauke dvi baltos Du hast mein Herz gefangen mit
rankos palei liepas – dvi gulbės į mane deiner weißen Hand (H. Löns).
atplaukia (E. Miež.).

1.3. Dažnai *baltas/weiß* žymi plaukų spalvą – 'šviesiaplaukis', 'žilas', vok. 'blond,' 'weiBhaarig':

Jo plaukai balti kaip avies vil- Der Jüngling schöner Bildung und
nelė, lengvai užkritę ant pilko švarkelio weißen Haars... (Klopstock).
perkaklio (P. Cv.).

Senelis baltas kaip obelis (Gs.). Mein Haupt ist weiß, ich habe
viel erfahren (Tieck).

Tiek *baltas* 'šviesiaplaukis', tiek *baltas* 'žilas' žymi ne gryną baltą spalvą, o įvairių baltumo laipsnį, atspalvį. Todėl lietuvių kalboje šiuo atveju vietoj *baltas* 'šviesiaplaukis' dažnai vartojamas *geltonplaukis*, o vokiečių kalboje atitinkamai *blond*. Be to, *baltas* 'šviesiaplaukis' veikiau yra hiperbolė, nes grynai baltų plaukų (kalbant apie šviesius plaukus) iš tikrųjų nebūna.

Su reikšme *baltas* 'žilas' siejasi ir reta perkeltinė reikšmė *baltas* 'tolimas': *Tokie suėjimai jau žinomi baltoje senovėje* (S. Dauk.). Vokiečių *weiß* šios reikšmės neturi.

1.4. Dažnai *baltas/weiß* žymi ne tik pačią spalvą, bet kartu apibūdina ir šviesumą, šviesiąją daikto pusę:

Gera, kai yra pyrago balto, gryno, Das weiße Stadtbrot hatte sie
kvietinio (BM 436). *auch abgeschafft* (G. Keller).

Baltas/weiß čia veikiau vartojami ne baltai spalvai žymėti, o kaip opozicija tamsiai ruginei duonai, paprastai vadinamai juoda duona. Kai kuriose vokiečių k. tarmėse, pvz., švabų, kiekviena nekvietinė duona yra vadinama *schwarzes Brot*, o vidurio Vokietijos tarmėse yra netgi *graues Brot*⁷.

⁷ P. M. Hill, Die Farbwörter der russischen und bulgarischen Schriftsprache der Gegenwart, Amsterdam, Hakkert, 1972, p. 219.

Ne gryna balta spalva, o tam tikras šviesumo laipsnis yra ir šiuose pavyzdžiuose:

*Ar užklostytas baltas skobnelis,
sustatytas baltas vynelis (Vlk.).* *Sende mir Fachinger Wasser, das
Rehbein quält mich, daß ich es mit
weißem Wein trinken soll (Goethe).*

Vištų mėsa balta (Pn). *Weißes Fleisch (vom Geflügel) (WDW,
3979).*

Junginys *balta mėsa* vartojamas, kalbant apie paukščių mėsą, norint išskirti ją iš kitų gyvūnų mėsos.

Tam tikrą šviesumo laipsnį, priartėjimą prie baltos spalvos išreiškia ir *baltas* 'nunokęs, pribrendęs', vok. *weiß* 'reif':

*Rugiai jau balti, greitai reiks
piauti (Grg.).* *...wenn sie Hand in Hand am
schönen Sommerabend aufs weiße
Ährenfeld gehen (S. Gessner).*

Žirnis nubrendęs, baltas (Šd.). *Im Zentrum des Blitzes beweißt
sich's, daß die Ernte schon gar weiß
ist (J. Böhme).*

Šia reikšme būdvardžiai *baltas/weiß* sudaro semantinę opoziciją būdvardžiui *žalias*, vok. *grün*.

Šviesioji daikto pusė yra iškeliama ir frazeologizme *baltoji rasė*. Lietuvių k. čia yra vartojamas įvardžiuotinis būdvardis, nes su tam tikrais pažymimaisiais žodžiais jis gali reikšti daiktų rūšies pavadinimą, pvz., *baltieji dobilai*⁶, o baltosios rasės žmogus dažniausiai pasakomas sudaiktavardintu *baltasis*. Vokiečių k. šiuo atveju dažniausiai vartojamas būdvardis *weiß* su žymimuoju artikeliu, o tai tolygu mūsų įvardžiuotiniam būdvardžiui:

*Padavęs man ranką, kaip priimta
baltųjų, parodė į tą pusę, kur buvo
matyti sniego trobelės (rš.).* *...der Hauch des weißen Mannes,
der die Indianerstämme aussterben macht
(W. H. Riehl).*

Bet ir vokiečių k. neretai pasitaiko sudaiktavardintas būdvardis *der, die Weiße*: *Ein Mohr und ein Weißer zankten sich (Lichtwer).*

Tam tikras baltumo laipsnis su šviesumo priemaiša yra ir *baltas* reikšme 'šva'gerai išplautas', vok. *weiß* 'sauber', 'rein':

*Tu palauk! Baltas popieriaus la-
pas atgis...(J. Deg.).* *Er nahm einen weißen Bogen Pa-
pier (Chr. Weise).*

⁶ Žr. A. Valeckienė, Dabartinės lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių vartojimas, — „Literatūra ir kalba“, II, V., 1957, p. 184 tt.

Visados žiūrėk, kad duonarūbis būtu švarus, baltas (Užp).

Audeklus gerai išgrumdžiau, bus balti (Pns.).

Ein weißes Hemd anlegen (GDW, 1192).

...sie waschen die Wäsche, die andere trugen, mühselig wieder weiß (E. Kästner).

2.1. Ne balta spalva, o tik šviesumas pasakomas, kai kalbama apie giedrą dieną, aušrą, šviesą:

O kad išauštų balta dienele patekėtų šviesi saulelė (KlVD, 73).

Saulelė tebemiegojo, giliai įsimerkusi baltojoj žaroje (Žem.).

Nuo baltos liepsnos smarkiai ap-rūksta termostato lizdas (J. Mat.).

Der weiße Tag, der hier mit Zit-tern schwebet, bringt mir die Ruh auf seinen Schwanenflügeln (J. N. Götz).

Der ganze Himmel ist rein. Das weiße Licht ist nur über den Äther gehaucht (Hölderlin).

Das Feuer..., welches weißer ist als die Sonne (J. Böhme).

2.2. Šviesumas kartu su blizgėjimu yra ir reikšmėje *baltas* 'šviesiai blizgantis', vok. *weiß* 'hell leuchtend', 'glänzend'. Ši reikšmė dažniausiai siejama su metalais, pinigais:

Sapne ne vienas vartė baltus rublius (Žem.).

Maliukė kitur „sidabrinė“ – balta, mažiukė, didžiū didžiausia kai pirštas (J. Jabl.).

Er kostet mich acht weiße Groschen und drei Heller (A. Gryphius).

Manch seiden Tuch und Trinkfaß, das von weißem Silber war (Göttw.)

Baltas sidabras yra opozicija *raudonam variui, geltonam auksui*, o ne tikroji baltos spalvos reikšmė. Be to, tai pastovus sidabro „epitheton ornans“. Šia reikšme ('šviesiai blizgantis') būdvardžiai *baltas/weiß* yra pavartoti ir frazeologizmuose *baltoji anglis, weiße Kohle*, reiškiančiuose vandens energiją (priešingai energijai, gaunamai iš akmens ar rudosios anglies⁹, tad čia yra semantinė opozicija *rudai angliai*). Lietuvių kalboje *baltoji anglis* tikriausiai yra semantinis skolinys iš rusų kalbos.

3. Lietuvių k. būdvardis *baltas* turi vieną su spalva susijusią reikšmę, kurios neturi vokiškasis *weiß* – 'užbaltintas' (apie viralą). Tai irgi ne gryna baltos spalvos reikšmė, nes baltinimas pienu kartu yra ir valgio pagerinimas: *Balti barščiai gerai sriebiasi (Gs.). Putrelė balta – jau turite karvutę vedusią (Grg.). Pasodinusi jį ant žemės, davė jam srėbti baltos putros (M. Valanč.).* Čia vėl susiduriame su semantine opozicija *juodai (nebaltintai) putrai*. Vokiečių kalboje, kaip minėta, bū-

⁹ LKŽ, I, p. 611; WDW, p. 3979.

vardis *weiß* šios reikšmės neturi, bet yra žodžių junginys *weiße Kost*¹⁰, kai kalbama apie pieniškus, miltų patiekalus, be mėsos. Abiejose kalbose yra tik vienas šios reikšmės atitikmuo: *balta kava*, vok. *weißer Kaffee*, kaip opozicija *juodai kavai*, vok. *schwarzer Kaffee*.

4. Lietuvių *baltas* ir vokiečių *weiß* po Spalio revoliucijos gavo naują reikšmę, kurios neturėjo anksčiau – ‘kontrrevoliucinis, reakcinis’:

Baltoji armija.

Weißer Armee.

Baltieji kareiviai.

Weißer Garde.

Baltasis teroras.

Weißer Reaktion.

Į abi kalbas ši reikšmė, matyt, pateko per rusų kalbą. Griežtai tvirtinti, kad *weiß* šią reikšmę gavo tik po Spalio revoliucijos, negalima. Brolių Grimų žodyne rašoma, kad būdvardis *weiß* reiškia ‘ištikimas karaliui’, po 1815 m. perversmo – ‘priklausantis dešinės pakraipos grupei’. Tai semantinis skolinys iš prancūzų *terreur blanche* ‘baltasis teroras’ po 1815 m. Bet kaip pastovi sąvoka junginiai ‘*weiße Armee*’, ‘*weiße Garde*’, ‘*weiße Reaktion*’ ir pan. buvo pradėti vartoti tik po Spalio revoliucijos¹¹.

5. Kita būdvardžių *baltas/weiß* perkeltinė reikšmė yra ‘geras, nekaltas’, vok. ‘*unschuldig, rein*’:

Visi balti, visi geri, o dar riejatės
(Šmn.).

Celine dachte: um so weißer
wird sein Herz sein (Gutzkow).

Ne, nes puldama mačiau, kad mane
du baltu kūdikėliu iki žemės ant savo
rankų nulydėjo (J. Bas.).

Lob und Preis sei dem lieben
Kindelein weiß (H. Örtel).

Ši reikšmė į lietuvių ir vokiečių kalbą bus atėjusi su krikščionybe. Krikščionių religijoje baltumas yra nekaltybės simbolis¹².

6. Lietuvių k. būdvardis *baltas* turi dar vieną perkeltinę reikšmę – ‘mielas, brangus’: *Vaikeli baltasai, jau visas dainas užmiršau* (Tvr.). *O ko verki, dukrele, o ko verki baltoji* (Jušk. d.). *Taip tatai, broli baltasis* (Skd.). Šia reikšme būdvardis *baltas* dažniausiai pasitaiko tautosakoje. Reikšmė, tur būt, yra metoniminė: čia veikiausiai daroma aliuzija į šviesius, baltus plaukus. Vokiečių *weiß* šios reikšmės neturi.

7. Vokiečių k. būdvardis *weiß* turi vieną perkeltinę reikšmę, kurios neturi lietuvių *baltas*, tai – ‘laimingas’, ‘pergalingas’ (‘glücklich’, ‘siegreich’): *Geselle dich*

¹⁰ GDW, XIV, p. 1189.

¹¹ J. u. W. Grimm, min. veik., XIV, p. 1194.

¹² Plg. J. u. W. Grimm, min. veik., XIV, p. 1193; Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, I, Warszawa, 1953, p. 390: *albus II*; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, min. veik., p. 140: ‘Белая Русь в смысле Святая Русь’

zu meinem Glücke, und wir wollen sehen, welcher Genius der stärkste ist, dein schwarzer oder mein weißer (Goethe). Dann pflanzen wir ein weißes Siegeszeichen am freien Rheinstrom auf (Körner).

8. Aptarus visas būdvardžių *baltas*/*weiß* reikšmes, matyti, kad abu šie būdvardžiai plačiai vartojami abiejose kalbose įvairiomis reikšmėmis. Tai daugiareikšmiai, didelio semantinio aktyvumo žodžiai. Didesnė dauguma jų reikšmių sutampa. Abiejose kalbose aiškios ribos tarp achromatinės baltos spalvos ir šviesumo reikšmių nėra. Tik labai aiškiais atvejais *baltas* turi achromatinę reikšmę: kai jis priešpastatomas *juodam*. Net kai kurios perkeltinės reikšmės ('mielas, artimas, brangus', 'tolimas', 'nekaltas') daugiau ar mažiau susijusios su spalva ir įeina į semantinį spalvų lauką. Tik *baltas* 'kontrrevoliucinis' ir *weiß* 'glücklich' su spalva nesisieja.

Lyginimas rodo, kad lietuvių *baltas* ir vokiečių *weiß* semantinės struktūros labai panašios, beveik vienodos (žr. lentelę). Be to, sutampa net kai kurios perkeltinės reikšmės. Panašumus sąlygoja: 1) abiejų kalbų indoeuropietiška kilmė, 2) pačių žodžių, žymėjusių kadaise šviesumą ir tamsumą, etimologija, 3) panašus kultūrinis gyvenimas, sąlygojęs tokių pat reikšmių skolinimąsi ('nekaltas', 'kontrrevoliucinis') ir, galimas dalykas, 4) semantinės universalijos – tai, kad *balta* paprastai siejama su gerumu, o *juoda*, priešingai, su blogiu.

Būdvardžių *baltas*/*weiß* semantinės struktūros lentelė

Baltas	Weiß
Reikšmės, susijusios su semantiniu spalvų lauku	
1.1. sniego, pieno, kreidos spalvos	schnee-, milch-, kreidefarben
1.2. šviesus, kone sniego, pieno spalvos	hell, fast wie Schnee
1.3. šviesiaplaukis, žilas	blond, weißhaarig
1.4. šviesus (maisto produktai)	der hellere
1.5. švarus, gerai išplautas	sauber, rein
2.1. šviesus, giedras (diena, aušra)	hell, heiter
2.2. šviesiai blizgantis (metalai, pinigai)	hell leuchtend, glänzend
3. užbaltintas (viralas)	–
4. geras, nekaltas	unschuldig, rein
5. mielas, brangus, artimas	–
Reikšmės, priklausančios kitiems semantiniams laukams	
6. kontrrevoliucinis, reakcinis	kontrrevolutionär, reaktionär
7. –	glücklich, siegreich

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛИТОВСКОГО ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО *BALTAS* И НЕМЕЦКОГО *WEIß*

Резюме

В этой статье анализируется семантическая структура литовского прилагательного *baltas* „белый“ и немецкого прилагательного *weiß*. Семантическая структура обоих прилагательных является совокупностью семи значений, выявляющихся в лингвистических контекстах. Литовское прилагательное *baltas* и немецкое *weiß* очень употребительные и многозначные слова. Результаты сопоставительного исследования показали, что литовское прилагательное *baltas* и немецкое *weiß* имеют почти одинаковый семантический состав. В обоих языках нет четкой границы между ахроматическим белым цветом и световыми значениями. Даже некоторые метафорические значения более или менее связаны с цветом и входят в семантическое поле цвета. Это объясняется тем, что оба языка по происхождению являются индоевропейскими, у них одинаковая этимология, схожая культурная жизнь, а также и семантические универсалии — белый обычно относится к доброму, а черный, наоборот, — к злему.